

ПО ВЪПРОСА ЗА СЕЛИЩНИТЕ СИСТЕМИ В НР БЪЛГАРИЯ

И. Пенков, З. Борисов, М. Михайлов, Хр. Ганев

Проблемите, свързани с възникването, формирането и развитието на селищата и селищните системи, са едни от най-важните и актуални за икономическата география. Тяхното третиране има голяма история и наред с публикуваните статии, студии и монографии са провеждани симпозиуми, теоретични конференции и др.

Преглед на развитието на географията на селищата и оценка на литературното наследство правят И. Пенков (1953, 1970), Ив. Велчев (1954, 1957 и 1974), Л. Динев (1960, 1965 и 1970), Т. Христов (1973), Н. Минчев (1970 и 1973) и др. Характерно е, че по-голяма част от икономгеографските разработки третираат проблеми на отделни селища и селищната мрежа. Необходимо е да подчертаем, че едва при проучване на икономическите микрорайони се постигна пълно изследване на селищната мрежа, на стопанската гравитация на селищата към микрорайонния център и формирането на селищните системи в обсега на икономическите микрорайони. Тези постижения на географията бяха демонстрирани на проведената на 12 май 1971 г. теоретична конференция по проблемите на микрорайонирането в България.¹ Едва в последните 10 години по-системно и планомерно се поставят и анализират проблемите, свързани с формирането и развитието на селищните системи в България. Те бяха предмет на дискусиите и на проведените симпозиуми във Варна през 1971 г. по „Проблеми на географията на населението и селищата“ и по време на конгресите на географите в България (1973 и 1977).

Въпросите на селищната мрежа и селищните системи и тяхното практическо приложение успешно се разработват и от други специалисти — икономисти, архитекти, инженери, урбанисти и др.

Значителен принос за изясняване на важни теоретични и практически страни от развитието на селищната мрежа у нас има проведените симпозиуми по „Ефективност на териториалната организация на общественото производство и проблемите на селищната мрежа“, 1973 г., организиран от Съюза на икономистите в България.

Заслужават внимание разработките по териториалното и селищното устройство, направени от колектива на Комплексния научно-

¹ Проблеми на географията в НР България, т. 4, С., 1975.

изследователски и проектантски институт по териториално устройство, градоустройство и архитектура. На проведената научно-техническа конференция по „Проблемите на селищните системи“, 1977 г., бяха разгледани проблемите на икономическата и социалната същност на селищните системи, мястото им в Единния териториално-устройствен план на НРБ, градоустройствени проблеми и др.

Всички научни търсения и разработки в тези направления се насочват и стимулират от последователната и далновидна политика на нашата партия. Още на Мартенския пленум на ЦК на БКП през 1970 г. беше посочено: „... във всеки окръг да се извърши всестранно обоснована категоризация на селищата и на тази основа да се изгражда нашата стратегия в развитието на селищната мрежа“. Такава категоризация беше извършена и тя непрекъснато се усъвършенствува и ще намери място в бъдещата категоризация на основните селищни системи.

На Декемврийския пленум на ЦК на БКП (1972) се подчертава, че „трябва да се търсят средства и форми за ефективна организация на системите от населените места в страната“.

Голямо внимание на тези проблеми обръща XI конгрес на БКП (1976): „Крайно време е да се разработи ясна концепция за развитието на селищната мрежа. Градоустройството следва да се извършва на селища, свързани помежду си с единна система, при което материално-техническата база на производствената и обслужващата сфера се изгражда не в границите на отделните селища, а с оглед потребностите на селищните системи като цяло.“²

Тези основни виждания намериха израз в Юлския и Мартенския пленум на ЦК на БКП (1976 и 1977 г.). На последния се изясни съдържанието на редица понятия и термини, свързани със селищните системи, и се утвърдиха Основните насоки за по-нататъшното развитие и усъвършенстване на териториалното и селищното устройство на НР България. При определяне размерите на селищните системи трябва да се имат пред вид и други партийни и правителствени документи, например за самозадоволяване с хранителни и други продукти.

* * *

Селищните системи се зараждат на определен етап от развитието на производителните сили и се променят в съответствие с изискванията на обществото. По своя характер те са динамични териториални единици. За тяхното формиране и развитие най-голямо значение имат икономическите фактори.

Основни ядра за възникването и развитието на селищните си-

² Отчет на ЦК на БКП за периода между X и XI конгрес и предстоящите задачи, 1976.

стемии са градовете. Те представляват своеобразно отражение на социално-икономическите условия и на териториалната организация на производството. От друга страна, те оказват влияние върху териториалното разположение на производителните сили и организирането на общественото обслужване. Засилването на икономическия потенциал на градовете се характеризира с разширяване на тяхното влияние в околните територии. По този начин те престават да бъдат ограничени в градските си черти.

В условията на капиталистическото общество тези социално-икономически промени водят до появата на уродливите градско-промишлени агломерации. Обратен, социалистическият планово-производствен изисква паралелно с повишаване степента на развитие на производителните сили и сравнително равномерното им териториално разпределение. Така се достига до планомерна урбанизация на градските центрове и до създаване на урбанизирани територии. За тази цел е необходимо да се насочат и капиталните вложения, за да се постигне практически по-реално изразяване на условията на живот в градовете и селата, и то в границите на селищните системи.

В този аспект много точно е подчертано в Основните насоки, че селищните системи трябва, . . . да се разглеждат като органически свързани населени места и междуселищни територии, в чиито граници се осъществява многостранната човешка дейност. В тях да се създадат еднакви условия и възможности за работа, обслужване, общуване и почивка на населението.“³

Разбира се, при нашите обществено-икономически условия се създават възможности да се формират системи от населени места върху цялата територия на страната, което е израз на социалистическото развитие на селищната мрежа. Центрове на селищни системи могат да бъдат и по-големи села, които са средища на АПК или на други дейности и по този начин се развиват като центрове на близките територии. Така според нас е твърде характерна черта, резултат от плановата политика, насочена към осъществяване на равномерно разположение на производителните сили у нас.

Териториалната концентрация на производството е довела до развитието на англомерационни процеси около големите градове, но от качествено ново естество. Те водят до формиране около градовете на селищни системи, които са най-силно развити и управляеми. В това отношение нагледен пример са Софийската, Варненската, Пловдивската и други селищни системи.

Селищното преустройство и формирането на селищни системи е не само в най-тясна взаимна зависимост от развитието на производителните сили и тяхното териториално местоустановяване, но известно влияние оказват още и физико-географските условия и фактори. Те влияят както върху обособяването на селищните системи,

³ Основни насоки за по-нататъшно развитие. . . , С., 1977 г.

така и върху тяхното перспективно развитие, например Разложката, Велинградската, Златишко-Пирдопската, Сопот-Карловската и др.

Развитието и укрепването на селищата, тяхното интегриране в рамките на селищната система е в корелативна връзка и с изграждането и усъвършенстването на инфраструктурата. Качествените изменения в селищната мрежа произтичат преди всичко от основните характерни особености на съвременната научно-техническа революция, например усъвършенстването на телекомуникациите, пътно-транспортните връзки, увеличаване на скоростта и комфорта на транспортните средства, разширяване на топлофикацията и газофикацията и т. н. Всичко това допринася за обвързване на отделните населени места и ускорява процеса на формирането на селищните системи.

Селищната мрежа на страната се оформя и развива векове наред, като пренася някои свои черти в следващия обществено-икономически строй. До настъпването на социалистическия период на развитие противоречията в структурата на нашата селищна мрежа се увеличават и задълбочават. От една страна, силно се развиват и нарастват няколко града, а, от друга, малките градчета и селата изостават в своето социално-икономическо развитие.

При социализма съвкупното и нееднакво влияние на социално-икономическите и физико-географските фактори постепенно изменят селищата и селищната мрежа. Селищата се изменят главно в следните направления: 1. По икономическа и социална структура. 2. По пространствено разрастване. 3. По форма на териториална застроеност (от купна към линейна и агломерационна). 4. Все по-определеното им и планово развитие като елементи на селищни системи.

В началото на социалистическото строителство селищната мрежа на страната се състои от 6033 населени места (1946 г.). За времето до 1975 г. настъпиха изменения не само в броя на селищата, но и в тяхната структура. Броят на селищата намаля на 5437 (2.XII. 1975 г.)⁴.

Селищата с население, по-малко от 1000 жители са 3705. Те представляват 72,7% от всички населени места на страната, но техните жители са само 15,8% от населението на България. В селищата с над 1000 жители (на брой 1467, или 36,3%) живее останалата, много по-голяма част от населението — 84,2%.

Промените в селищната мрежа се изразяват във въздигането на села в градове, сливането на няколко населени места, заличаване на селища от списъка на населените места поради изселване, признаване на ново населено място и др.

За период от 30 години, до 1975 г. в селищната мрежа са залич-

⁴ В този брой са включени 65 населени места, които към 2. XII. 1975 г. нямат население, но не са заличени от списъка на населените места.

чени около 200 населени места. За същото време процесът на сливане е обхванал 567 селища. Голяма част от тях са станали квартали на по-големите градове на базата на териториалната близост и стопанската им общност. Например към София са присъединени като квартали 22 бивши села; към Габрово — 11 села и 35 колиби, също към Перник и други.

Най-съществено за селищната мрежа е въздигането на села в градове в резултат на бързото им икономическо развитие и осезателните изменения в облика на функциите им. На 2.XII. 1975 г. градовете в България са над два пъти повече в сравнение с 1944 г. (от 104 на 214). Към края на 1977 г. градовете вече са 219 и в тях живеят над 58,0% от населението на страната. Разбира се, голяма част от тях са малки, с население под 10 000 жители. Този факт е свързан с въпроса, доколко тези градове са действително носители на урбанизация. Многофакторната им характеристика ги доближава до големите села. Те играят вече роля във формирането на селищните системи на сегашния и бъдещия етап от развитието на селищната мрежа на България.

Тези особености трябва да се имат пред вид при определяне обхвата на всяка селищна система. На настоящия етап методиката за разкриване на селищните системи е все още в процес на усъвършенстване. Поради тази причина предлаганият брой на селищните системи на отделни научни звена и автори варира в широки граници и крие известен субективизъм. Според някои икономисти, архитекти и други трябва да се оформят над 308 селищни системи, други посочват необходимостта те да са 270 на брой.⁵ Произволното изграждане на селищни системи не е от полза за държавата и изисква големи капиталовложения. Ще дадем един пример с Великотърновски окръг⁶. В предварителния вариант за териториално-устройствения план на селищните системи в окръга се посочват четири изградени селищни системи — В. Търново, Елена, Павликени и Свищов, две селищни системи в процес на формиране — Полски Тръмбеш и Стражица, седем бъдещи селищни системи — Килифарево, Константин, Златарица, Джулоница, Камен, Караисен и Сухиндол, или общо 13 селищни системи⁷. Освен този излишно голям брой селищни системи се отделят и три селища на самостоятелно развитие — Ресен, Балван и Драганово. Неняснени са статутът и проблемите на категорията селища на самостоятелно развитие.

Едно задълбочено научно изследване на икономическото развитие на В.търновски окръг води до схващането, че тук няма място за повече от шест селищни системи и за никакво „самостоятелно развитие“ на някои селища (общини). В случая Балван, Ре-

⁵ Вж. Информационен бюлетин, Научно-техническа конференция по проблемите на селищните системи. Доклади КНИПИТУГА, кн. 5—6, С., 1977.

⁶ Пак там, стр. 47.

⁷ Пак там, стр. 47.

сен и Драганово са здраво свързани с микрорайона на В. Търново — Г. Оряховица, който е един от нашите най-добри изразени икономически и селищни комплекси.

С оглед обективното разкриване на селищните системи и тяхното управление е необходимо да има съпоставимост между таксономичната система на икономическото райониране, обхвата на АПК и ПАК и йерархията на селищните системи. В този аспект много точно Т. Христов подчертава „огромното теоретическо и методическо значение на икономическото райониране за районно-териториалната класификация на селищата, което е един икономгеографски подход за разкриване на селищните системи.“⁸

При такава постановка на въпросите не се изключва възможността в рамките на един микрорайон да се формират повече от една селищна система. Тези селищни системи ще съвпадат с разкритите при икономическото микрорайониране „зони на локална икономическа гравитация“ и тяхното развитие ще преследва определени социални, икономически и политически цели. Освен това формирането на селищните агломерации като селищни системи от по-висш функционален порядък може да обхване части от повече микрорайони.

Комплексният характер на икономгеографските проучвания⁹ позволява да се правят изводи и препоръки относно рационалното разполагане на различни обекти на материалното производство и материалната сфера, относно тяхната специализация, коопериране и комбиниране с цел да се създаде хармонична жизнена среда в границите на селищната система.

Икономгеографските проучвания трябва да предхождат и да подпомагат вземането на решения относно развитието не само на отделните населени места, а и на селищните системи в следните основни насоки: а) разкриване на физико-географските ресурси и стопанските резерви на териториите; опазване и възстановяване на природната среда; б) рационално използване на трудовите ресурси; в) усъвършенстване на географията на обслужването за оптимално задоволяване нуждите от жилища, транспорт, отдих и др. в границите на селищната система; г) опазване и ефективно използване на поземлените ресурси.

Функциите на отделните селищни системи по вид и обхват са различни. Планиращите и ръководните органи трябва да подхождат внимателно при решаването на селищно-стопанските проблеми и това трябва да се извършва само на базата на предварителни комплексни проучвания. Особени затруднения се срещат при определяне обхвата на крайграничните селищни системи. Обикновено те нямат силата на селищните системи, разположени във вътрешността на страната. При тях обаче натежава факторът политико-географско

⁸ Христов, Т. — Районно-териториална класификация на селищата в България, Проблеми на географията, кн. 1, С., 1977, с. 62—63.

положение. Необходимо е в подобни селищни системи да се укрепват производствените, трудовите и обслужващите връзки, което е от интерес не само за граничното население, но и за цялата страна.

ЛИТЕРАТУРА

1. Божинев, Т. — Мултипликационният подход в териториалните системи, Партиздат, С., 1977.
2. Велчев, Ив. — Съвременни проблеми на географията на селищата в НР България, Проблеми на географията, т. 1, С., 1974.
3. Ганев, Хр. — Относно формирането на селищни агломерации в НР България, Проблеми на географията, т. 4, С., 1976.
4. Григоров, Н. — Състояние и тенденции в развитието на мрежата от населени места в НР България, Изв. на ИРТИ, 1969.
5. Деведжиев, М., З. Борисов, А. Атанасов. — Единен териториално-устройствен план на НРБ и селищните системи. Доклади на пленарните заседания на конгреса, Благоевград, 1977.
6. Динев, Л., Н. Мичев — Основни проблеми и съвременни направления в географията на населението и селищата в България, Изв. БГД, т. X, 1970.
7. Маринов, Хр. — Проблеми на отрасловото съчетание в системата на селищните единици, Варна, 1973.
8. Мичев, Н. и др. — Проблеми на географията на селищата в България (доклад, изнесен на II конгрес на географите в България, 1973, ръкопис).
9. Пенков, И., М. Михайлов — Икономгеографски проблеми на селищата и селищната система в Софийската котловина (доклад, изнесен на III конгрес на географите в България, 1977, ръкопис).
10. Пенков, И., М. Михайлов, Хр. Каракашев — Структурни изменения в системе расселения на Черноморском побережье Болгарии, Сб. География населения, М., 1976, доклади на XXIII Свет. геогр. конгрес.
11. Тонев, Л. и др. — Селищата в България до 2000 г. Съвременни и бъдещи форми, С., 1976.
12. Христов, Т. — Районно-териториална класификация на селищата в България, Проблеми на географията, кн. 1, С., 1977.

1. Основни насоки за по-нататъшното развитие и усъвършенстване на териториалното и селищното устройство на НРБ, утвърдени от Пленума на Централния комитет на БКП, състоял се на 9 и 10 март 1977 г.
2. ОТЧЕТ на ЦК на БКП за периода между Десетия и Единадесетия конгрес и предстоящите задачи. Единадесети конгрес на БКП, Стенографски протокол, С., 1976.
3. НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКА КОНФЕРЕНЦИЯ по проблемите на селищните системи, КНИПИТУГА, информационен бюлетин, 5—6, С., 1977.
4. ПРОБЛЕМИ на географията на населението и селищата, БАН, С., 1973.
5. СБОРНИК на резюмета от докладите, изнесени на III конгрес на географите в България, Благоевград, С., 1977.
6. ФИЗИКОГЕОГРАФСКО и икономгеографско райониране на България. Проблеми на географията в НР България, т. 4, С., 1975.

ABOUT THE QUESTION OF SETTLEMENT SYSTEMS IN PR BULGARIA

J. Penkov, Z. Borisov, M. Mihailov, H. Ganev

S u m m a r y

The problems connected with the formation and development of the settlement systems are topical for the economic geography. The settlement systems form on a definite stage of the development of the productive forces and change in conformity with the demands of the society. The greatest significance for their formation and development have the economic factors. The towns are the basical nuclei for the formation and development of the settlement systems. The territorial concentration of the production has lead to the development of agglomeration processes around the big towns, but of quite new qualitative nature. They lead to the formation of settlement systems around them, which are completely developed and can be ruled over. A good example of this sort is Sofia, Varna and Plovdiv settlement system.

The functions of the separate settlement systems of different kind and field are various. The planning and administration body has to approach carefully when solving the settlement economic problems, having in mind that this should be based on preliminary complex studies.